

MEDIJI I RELIGIOZNO ISKUSTVO*

GIUSEPPE MORANTE

Pontificia Università Salesiana
Piazza Ateneo Salesiano, 1
00139 Roma
Italija

Primljeno: 23. 10. 2004.
Izvorni znanstveni rad
UDK 25:316.77
808.5:2

Sažetak

Specificnosti religioznoga govora obvezuju odgojitelje u vjeri na upoznavanje interpretativne kategorije kršćanstva. To je potrebno zato da bi religiozni odgoj mogao ispuniti svoju zadaću i osposobljavati za komuniciranje religioznih poruka. Kršćanske istine imaju i komunikacijsku dimenziju. Pritom važnu ulogu imaju simboli, kod kojih valja razlikovati njihova kršćanska i didaktička svojstva. Kao što podsjeća II. vatikanski sabor, objavljena riječ ima međusobnu, povijesnu i dinamičku dimenziju. Dok religiozne kategorije tumačenja uključuju simbolički, mitološki i obredni govor, moderne kategorije govora uključuju govor međusobnih odnosa, slobode, kreativnosti, solidarnosti i sudjelovanja, budućnosti, nade i iskustva.

Ključne riječi: mediji i religiozno iskustvo, religiozni jezik, komuniciranje religiozne poruke, govor pomoću simbola, religiozne kategorije tumačenja, simbolički govori, moderne kategorije govora

1. SPECIFIČNI RELIGIOZNI GOVOR

Govor je sredstvo mnogostrukih izričaja koje služi za priopćavanje poruka među osobama. Pomoću te prirodene sposobnosti čovjek ustanovljuje skup znakova pomoću kojih komunicira.

Takva se komunikacija ostvaruje ukoliko su ispunjena tri uvjeta: mora postojati podudarnost između znaka koji se komunicira (govor ili kodeks) i njegova značenja; potreban je obostrani sporazum o toj podudarnosti (kulturalni i društveni sporazum); traži se svjesna i voljna uporaba znaka u komunikaciji.

Različiti komunikacijski znakovi iste naravi mogu se konkretizirati u zajednički kôd, ako se taj kôd prizna kao takav.

Postoje govori koji se poklapaju s jednim kodom i govori u kojima se istovremeno

no sastaju razni kodovi (verbalni, gestualni, mimički...).

Govori su prema tome raznolika sredstva »spoznaj«, pomoću kojih se ostvaruje proces učenja vrednota-poruka priopćenih pomoću određenog koda:

– može biti riječ o komunikaciji (spoznajama koje valja naučiti) koja vodi prema djelatnom izvršenju; takvo se učenje ostvaruje pomoću djelovanja koje se odnosi na specifični niz spoznaja;

– može biti riječ o porukama koje se prenose pomoću ikoničkih kodova; tu se spoznajno učenje događa pomoću senzorijskih i perceptivnih predodžbi primatelja;

– može biti riječ o simboličkim kodovima. U tom slučaju poruka se uči pomoću go-

* Naslov izvornika: *Media ed esperienza religiosa*, u: »Note di Pastorale Giovanile« 38(2004)7, 17-30.

vora koji se sastoji od znakova koji analo-
gijski upućuju na ono što označavaju.

Odgovitelj mora poznavati interpreta-
tivne kategorije kršćanstva. To su »sustavi
značenja« koji upućuju na organizacijske
pojmove i služe dekodificiranju pojedinih
religioznih stvarnosti kao što su mit, obred,
simbol, znak...

Poznavanje tih kategorija olakšava ka-
kvoću shvaćanja i potiče na prijelaz od zna-
ka do značenja, otvarajući put prema sku-
pu značenja koja omogućuju ispravno tu-
mačenje svake religiozno-transcendentne
stvarnosti.

Stoga religiozni odgoj mora *osposobiti*
za komuniciranje religioznih poruka usva-
jajući religioznu komunikacijsku i izra-
žajnu kompetentnost. Osim toga, mora
socijalizirati s »čovjekovom« religioznom
dimenzijom (jer ona pripada njegovom
osobnom iskustvu) koju je otkrio u samo-
me sebi i u okruženju kao interakciju, spo-
znaju, razmjenu. Jednako tako mora *raz-
viti* osobnu kreativnost koja se ispravno
shvaća kao mogućnost osobe i prema tome
kao nešto što je moguće odgojiti u speci-
fičnosti »religioznoga«.

2. KOMUNIKACIJSKA DIMENZIJA KRŠĆANSKIH ISTINA

Religiozni odgoj, otvoren prema trans-
cendentnoj dimenziji života i prema iskus-
tvima raznih religija, poziva se na vrstu go-
vora koji ne smije zbuniti s obzirom na
shvaćanje povijesno obilježenih religioznih
činjenica.

Temelj kršćanstva je biblijska objava
koju se općenito naziva »Božja riječ«. Taj
se izričaj upotrebljava kako bi se ukazalo
na određenu činjenicu: to je opći govor ko-
jim se Bog služi komunicirajući čovjeku
svoj životni projekt.

1.1. »Govor pomoću simbola«

Pojam »simbol« ima razna značenja
(latinski *symbolus* = znak prepoznavanja;
symbola = novčani doprinos za neku goz-
bu; *symbolum* = vjerovanje u vjerskom go-
voru). Postoje i razlike između znaka i sim-
bola, iako se uvijek susreće i određena ko-
relacija između ta dva pojma. Znak je sta-
tički pokazatelj prepoznavanja i veze; sim-
bol je dinamički pokazatelj jer pokazuje
iskustva suprotnosti i/ili djelatnosti ponov-
nog ujedinjavanja shvaćenog u dubokom
smislu.

U antičkom svijetu simbol i njegovo tu-
mačenje povezani su s mitom i njegovom
hermeneutikom. Kršćanska simbolika je
baština simbola (književnih, ikonograf-
skih, u obliku kretnji) u kojima se sažimlju
značenja i pomoću kojih se izražava dubo-
ki smisao kršćanskoga iskustva.

Moderna istraživanja imaju normativ-
no podrijetlo, kao reakcija na prosvjetitelj-
ski racionalizam: pristup problemu simbol-
izma je raznolik i koristi se doprinosom
brojnih komunikacijskih znanosti.¹

Simbol je ključna riječ religioznoga go-
vora, izričaj govora odnosa koji izravno tu-
mači čovjeka. U povijesti religija simbol je
sredstvo koje je, zbog svoje uloge slike koja
predstavlja stvarnost, prikladan za osjetno
izražavanje nevidljivoga, tj. božanskoga.
Povijesno gledajući, dovoljno je podsjetiti
na ovu progresivnu tipologiju:

– U *primitivnim religijama*, koje teže
za tim da religioznim idejama i vrednota-
ma daju konkretnu vidljivost, simbol se
gotovo poistovjećuje sa stvarnošću.

– U *drevnim misterijskim religijama*,
kod kojih je predmet nauka transcendent-

¹ Usp. F. LEVER – P. RIVOLTELLA – C. ZANACCHI (ur.), *La comunicazione. Il dizionario di scienze e tecniche*, Elle Di Ci, Leuman (To); RAI-Eri, Roma, LAS, Roma, 2002.

na stvarnost izražena apstraktnim pojmovima, simbol u biti ima stvarno značenje. Obred inicijacije, koji povezuje čovjeka s božanstvom, odvija se pomoću osjetnog čina koji se ostvaruje pomoću osjećaja: dodirnuti neki predmet koji se drži svetim, učiniti neku kretnju, kušati nešto svetoga... Sve su to načini koji čovjeka stavljaju u odnos s »božanskim«.

– U *religijama koje su se razvile prema duhovnijim oblicima*, simbol gubi smisao svoje materijalnosti, izražavajući izvan uobičajenih spoznajnih shema vrijednosnu stvarnost beskonačnog. Tako, ne opisujući nego dozivajući u pamet, predstavlja misterijsku stvarnost, koja je nepristupačna racionalnoj analizi.

– U *kršćanskoj religiji*, simbol je posvećeni govor: dio je ispovijesti vjere koja se traži za pripuštanje krštenju i znak je priznanja pripadnosti zajednici; predstavlja, u pristupu svetim tekstovima, onu bitnu kategoriju bez koje bi bilo nemoguće dati smisao religioznome; promiče pristup biblijskim tekstovima kako bi se shvatilo bogatstvo njihove poruke koja se pojavljuje kao jednostavno simboličko pripovijedanje; čini shvatljivim umjetničku baštinu koja je u pismu i u njegovim izražajnim simbolima imala svoj temeljni ikonografski repertoar, svoj jezični rječnik.

Za moderno *razmišljanje o govoru, pa i o specifičnijem religioznom govoru*, simbol poprima neka obilježja koja je moguće ukratko ovako izraziti:

– To je slika kojom se služimo za izražavanje unutarnjega pomoću izvanjskoga, apstraktnoga pomoću konkretnoga, beskonačnoga pomoću konačnoga.

– To je najviši izričaj imaginacijske sposobnosti. Za razliku od alegorije, simbol se uvijek otvara pomoću nekog temelja: riječ je o ideji koja nadilazi njegovo konkretno značenje.

Njegova su obilježja: neiscrpivost, trenutnost, sveobuhvatnost; nikad se ne može jednom zauvijek odgonetnuti i protumačiti.

– Napose je zanimljiva njegova društvena uloga, jer izražava materijalno jedinstvo, tj. čini ga svima shvatljivijim. Simbol je konstitutivni vid društvene činjenice ne samo zato što skupini omogućuje da postane svjesna same sebe nego i stoga što se u simboličkoj reprodukciji osigurava neprekidnost te svijesti i zajednice koja se s njim poistovjećuje.

– Predstavlja sredstvo za povlašteno pripočavanje snova, glavni medij pomoću kojega nesvjesno komunicira sa svjesnim.

– Nije ni alegorija ni znak, nego slika koja je prikladna da na najbolji mogući način oslika narav duha koju se nejasno naslućuje.

– Nije neko prigodno razmišljanje; to je duhovni oblik izražavanja, oblik komuniciranja.

– Subitan je ljudskome biću. Prethodi govoru i razumu jer otkriva dublje vidove stvarnosti. Riječ je o autonomnom načinu poznavanja.

U sebi nosi nostalgiju za počecima. Simbol je u pravom smislu riječi religiozni simbol. On prenosi očitovanja svetoga. Simbol otkriva svetu i kozmogonijsku stvarnost koju nijedno drugo očitovanje ne može objaviti (*M. Eliade*).

Sa stajališta biblijske objave Krist je svojstveni vrhunac simbola, najveći mogući simbol: on u sebi ujedinjuje dva krajnja pola u dijalogu (transcendentnog Boga i čovjeka koji je dio povijesti) i sva moguća značenja koja se odnose na biće »čovjeka« i na činjenicu da je on istovremeno i »dijete Božje«.

Simboli su ispunjeni psihološkim, etičko-društvenim, kulturalnim zahtjevima u širokom, ali i u dubokom smislu: otvaraju prostor življenoga za poznavanje i za traženje, za istraživanje nepoznatoga i za otkri-

vanje; osnažuju identitet u različitosti, podupiru postojanost karaktera, učvršćuju smisao pripadnosti određenoj kulturi; stvaraju fantastične svjetove i iznalaze moguće nove svjetove koji su alternativa doživljenoj stvarnosti; spajaju mrežu odnosa u procesu zajedničarske socijalizacije.

Zbog toga je simbolički govor s pravom dio religiozno-pedagoške panorame.

Ako se djelatnost pojašnjavanja i dekodifikacije, istraživanja i tumačenja, sučeljavanja i organiziranja doživljenoga prema kognitivnim, logičko-formalnim, estetskim, djelatnim i etičko-društvenim parametrima ostvaruje pomoću znakovitih i otvorenih odnosa i povezanosti, tada ona predstavlja os nositeljicu razvoja i proširenja mogućnosti komunikacije i shvaćanja svakovrsne stvarnosti.

Te se djelatnosti, ako se ispravno tumače, uistinu usredotočuju na osobu u njezinoj bitnosti, u njezinoj unutarnjosti tj. u njezinim jasnim dimenzijama.

Simbolički govor upućuje prema tome »na Boga koji se ne vidi i ne može se dodirnuti«. Stoga se o njemu može govoriti pomoću aluzija i upućivanja, osvrćući se na stvarnosti koje »se vide i dotiču«.

To je pojam »analogije«. Simbol je veoma vrijedno sredstvo za govor o Bogu. U Matejevom evanđelju se podsjeća: »I ništa im nije zborio bez prispodoba« (13,34), a poznato je da je prispodoba isripovijedani simbol.² I sama je Biblija puna simbola, usporedbi, alegorija, poetskih slika, metafora...

Stoga je odlučujuće važno da se religiozni odgojitelj vrati snazi simbola, jer je za Bibliju sve simbol Boga: stvari, životinje, čovjek:

– Onaj tko ne poznaje simboliku ne može potpuno poznavati teologiju, jer ona nije ništa drugo doli hermeneutičko razmišljanje (objašnjenje-tumačenje) simboličkog govora objave.

– Bog o kojemu je riječ na stranicama Biblije je Bog koji je okrenut čovjeku i njegovoj povijesti. To je Bog koji se izražava poput čovjeka, ljudskim govorom. Stoga Biblija nije samo objavljeni temelj katoličke vjere, nego je na određeni način i tekst posuvremenjene metodologije: brani od neobuzdane želje za ispunjavanjem umova apstraktnim i neshvatljivim idejama te izbjegava opasnost okupljanja osoba čije su glave punije sadržaja negoli dobro oblikovane; postaje govor koji je primjeren današnjim ljudima koji su ispunjeniji vidljivim negoli glasovnim poticajima.

Didaktički zaključak mogao bi se izraziti u obliku sljedećih prijedloga za djelovanje:

– *Komuniciranje je nešto prirodno.* Čovjek se rađa kao biće dijaloga. Dijete oduvijek žudi za tim da sve vidi i da njega netko gleda.

– *Dobro komuniciranje valja naučiti.* Čovjek uči govoriti od nekoga tko mu govori; uči spontano, pa makar toga i ne bio svjestan.

– *Valja učiti kako stručno komunicirati.* Svaka znanost, svako znanje ima svoj vlastiti govor, a taj govor valja učiti. I vjeroučitelju je potrebna stručnost; u toj perspektivi važno je poznavanje religioznih govora u vjeronauku.

2.1. *Obilježja objavljenе riječi*

Saborski tekst *Dei Verbum* ističe tri obilježja Božje riječi koja bi svaka religiozna komunikacija trebala ostvariti:

– »Božja riječ« ima *interpersonalnu dimenziju* (jer je Bog osoba i želi govoriti ljudima kao prijateljima). Komuniciranje poruke zahtijeva prosljed koji će ostvariti »dijalog odnosa« koji se proteže od osobe do

² Usp. G. RAVASI, »Uvod«, u: M. LURKER, *Dizionario delle immagini e dei simboli*, Edizioni Paoline, Milano 1990.

osobe. Taj dijalog treba Božju objavu shvatiti kao komunikaciju među osobama i pomoći da se objava tumači kao riječ koja otkriva identitet Boga koji ljudima želi govoriti kao prijateljima. Posljedice: svaka komunikacija Božje riječi treba izbjegavati bilo koji anonimni oblik međusobne komunikacije i bilo koju anonimnu poruku.

– »Božja riječ« ima *povijesnu dimenziju* (jer je Bog duh, ali želi govoriti ljudima, koji su duhovi utjelovljeni u svjetskom vremenu i prostoru).

»Taj brižljivi rasporedaj objave ostvaruje se zahvatima i riječima, iznutra među sobom povezanim« (DV 2). Takvu konkretnu komunikaciju Bog ostvaruje pomoću povijesti izabranoga naroda i prisustva Božjega Sina u povijesti čovječanstva; kao i pomoću iskustva (=osobna povijest) svakoga čovjeka, iskustva kao »povijesti koju treba spasiti«. Posljedice: svako komuniciranje Božje riječi treba poštivati načelo povijesne konkretnosti – konkretna osoba u određenom prostoru, u određenom vremenu, kako bi se izbjegli ustaljeni izrazi, apstraktni konteksti, neutemeljeni i zastarjeli govori...

– »Božja riječ« ima *dinamičku dimenziju* (jer je život dinamizam rasta prema zrelosti).

Objava je riječ koja se neprekidno izgovara i pretpostavlja svoje otkrivanje pomoću dalekovidne i postupne stupnjevitosti unutar ljudske povijesti, pomoću »prijevoda« ostvarenog unutar određene kulture. To je govor koji se prilagođuje pojedinim ljudima.

Taj se napor pretvara u poosobljeni odnos koji čovjeka postupno vodi prema njegovom punom i zreлом odnosu s Bogom. Posljedica: naša religiozna pouka poštiva obilježja pojedinih osoba u svakoj dobi njezoga života...

Iz interpersonalne, povijesne, dinamične dimenzije objave proizlazi prva didak-

tička zadaća: suvislo tumačiti poruku koju se želi priopćiti upotrebljavajući odgovarajući rječnik koji izražava odnos među osobama, obazire se na konkretnost ljudskoga postojanja i promiče dinamičku snagu koja potiče na preoblikovanje života.

2.2. *Komunikacijska sukladnost*

Kako bi u komunikaciji postojala sukladnost između onoga tko »govori-priopćava« (odgojitelj) i onoga tko »prima-sluša« (odgajnik), nužna je određena sukladnost, koja se ostvaruje pod određenim uvjetima:

– Potrebna je zajednička motivacija i priopćavatelja (odgojitelja) i primatelja. Oni moraju naime biti motivirani na međusobno djelovanje, na interakciju, na temelju obostranog poštovanja i zajedničkog zanimanja za predmet koji obrađuju. Kad se ostvari taj uvjet, priopćavatelj pazi i na konkretne uvjete u kojima se odvija dijalog i na iščekivanja naslovnika. Primatelji opet, sa svoje strane, kreativno sudjeluju u susretu svaki put kad osjete da su prihvaćeni i poštivani, a u poruci koja im se nudi prepoznaju mogući odgovor na svoja pitanja.

– Nužna je pravilna kodifikacija i dekodifikacija. Proces se ostvaruje ako se upotrebljavaju isti kodeksi i ako primatelj raspolaže svim informacijama koje su potrebne za shvaćanje poruke. Komunikacija je tim lakša što je kodeks više sastavljen od općih iskustava.

– Valja osigurati jednakost mogućnosti u procesu komunikacije. Kad su oba sudionika u dijalogu osigurana odgovarajućom razradom značenja, pomoću sučeljavanja na površinu izlaze pogreške i otkrivaju se mogući nesporazumi na razini uporabe kodeksa i na razini metapouke.

Ne smije se podcjenjivati činjenica da priznata jednakost izbjegava ili smanjuje moguće napetosti u odnosima.

– Potrebno je osigurati mjesto za misterijske poruke. Ni priopćavatelji ni primatelji ne smiju nametnuti svoju istinu, nego moraju surađivati kako bi postigli shvaćanje poruke koje će biti bogatije od pojedinačnog shvaćanja jednih ili drugih.

3. SPECIFIČNA UPORABA RELIGIOZNIH KATEGORIJA TUMAČENJA

Religiozni odgoj mora pronaći svoje formativno bogatstvo u izražajnim oblicima, u uporabi govora koji usmjerava postojanje i koji je sposoban tumačiti i nadići svakodnevna iskustva, kako bi ih smjestio u šire područje transcendentnih vrednota.

Nije riječ o prikladnoj uporabi izraza, nego o uporabi takve vrste govora koja je prikladnija za tumačenje religioznih činjenica i pojava. Ispravna uporaba riječi je važna, jer u mjeri u kojoj pomaže prodiranje u opisanu stvarnost omogućuje predstavljanje, formalizaciju i učvršćuje se u ljudskoj svijesti.

Osim *simboličkog govora* koji je izražen u oblicima znaka i značenja, specifičnije riječi tipičnog religioznog govora su *mit* i *obred* za koje nudimo temeljne sastavnice tumačenja.

3.1. *Simbolički govor*

Ukazivanje na metodu odnosi se na simbolički govor koji u *medijima* predstavlja središnju os komunikacije. Svako sredstvo ima svoj kodeks i svoj govor; bit će nužno usporediti taj govor sa simboličkim govorom koji je najautentičnije znakovit govor religioznog odgoja.

S toga gledišta, uporaba odgovarajućeg govora predstavlja najznačajniji vid za razumijevanje specifične poruke koji mora biti zajamčen religioznom odgoju. To je važno stoga jer kršćanska religija, kao i dru-

ge religije, ima za predmet istraživanja neizrecivu stvarnost koja je izražena lingvističkim posredovanjem za čije je shvaćanje potrebna dekodifikacija i kodifikacija ispri-povijedanih religioznih činjenica i pojava, kako bi one bile shvaćene i aktualizirane.

Religiozni govor je govor kontrasta koji ne fotografira stvarnost u njezinoj objektivnosti, nego je doziva u pamet pomoću kontrasta koji se naizmjenično osvjetljava. Obredi kao tipičan oblik religioznog govora ustaljuju i ograničavaju složenost svijeta u kojemu živimo dopuštajući da doživimo iskustvo reda i smisla. Mit je specifičan oblik religioznog govora koji istinu i temeljni smisao postojanja projicira na početak. Prispodobе se sastoje od snažne jezgre religioznoga govora. Tumačenje govora prispodoba u posljednje se vrijeme znatno izmijenilo. Nije riječ o govoru slika da bi se opisala neka stvarna situacija, nego o simboličko-evokativnom govoru.

Očito je da se u aktualnom kulturnom kontekstu nailazi na poteškoće u shvaćanju religioznoga govora.

Na osnovi Piagetovih spoznajnih teorija postavlja se pitanje jesu li i na koji su način bitni dijelovi religioznoga govora ne samo obilježja simbola, metafore i pripovijedanja nego i razumsko poimanje stvarnosti.

Ideja o napretku spoznaje odnosi se i na verbalnu i na simboličku dimenziju koju valja shvatiti, a tome kao treću dimenziju treba pridodati rast racionalnoga znanja kao znak religiozne zrelosti, štoviše kao izričaj te zrelosti. Odatle u religioznoj pedagogiji slijedi kao posljedica da nije dovoljno subjekt obdariti religioznim govorom nego mu valja pomoći da ga kritički postane svjestan.

Pedagoški govoreći, odgojitelj se služi »temeljnim iskustvima«, kao što su *biti izgubljen* ili *biti spašen*, kako bi istraživao religiozni govor u kojem se nalazi. U razmiš-

ljanju o religioznom govoru valja imati na umu životno okruženje upravo stoga što je ono zahvaćeno tim procesom. Napredak religioznoga znanja i njegov obnoviteljski kontinuitet mogući su posredstvom trajne pozornosti prema društvenim i kulturnim promjenama do kojih dolazi u životu.

Često se religiozni govor optužuje zbog otuđenosti i nekomunikabilnosti. Valja stvoriti govor koji će odgovarati današnjem vremenu. Na raspolaganju su nam razne razine govora. Ovdje valja istaknuti tri takve razine, koje postoje u medijskoj komunikaciji: *faktični govor* (informativno-opisni), *glavni govor* (sveopći) i *egzistencijalni govor* (povijesno-situacijski).

Religiji je potrebno mnoštvo govora kako bi samu sebe definirala, strukturirala i identificirala. Kako bi se izreklo sve bogatstvo religioznih činjenica i pojava, valja doći do potpunog govora, tj. do govora koji će potaknuti na dijalog sve govore kojima se čovjek može služiti za komuniciranje.

Danas se velika važnost pridaje simboličko-narativnom govoru budući da on uspijeva uključiti sveukupnu čovjekovu egzistencijalnu stvarnost. Škola osobito zahtijeva ozbiljnost i znanstvenu strogost te se služi prikladnim govorom u razradi odgojnih procesa. U školi religija upotrebljava govor koji može izgledati nestvaran, jer je nejak kad daje posebo vrijedno mjesto alegorijskoj i evokacijskoj dimenziji kao i kada upotrebljava mit, obred i alegoriju.

U usporedbi sa strogošću znanstvenog govora religiozni govor se izlaže riziku da izgubi vjerodostojnost i prihvatljivost. Aktualno hermeneutsko istraživanje svoje zanimanje usmjerava prema egzistencijalnim temama, čije istraživanje znanost otežava i stoga zahtijeva alternativni religiozno-egzistencijalni govor, ali se njegova vrijednost zbog toga ne suprotstavlja vrijednosti govora znanosti.

U sadašnjoj situaciji nejake misli (sposobne da posveti cilj istine), premda nastavlja upotrebljavati snažnu misao klasične metafizike (koju je dobrim dijelom izgradila katolička teologija), kršćanstvo ima vlastitu autonomiju komunikacije sadržaja koji nude spekulativne poticaje svakom obliku misli. Govor nije samo instrumentalno posredovanje, nego vrednuje i širi kontekst: daje pravo na postojanje nelingvističkim iskustvima i priznaje onaj splet koji stvarno predstavlja životni svijet. U tome smislu religiozni govor predstavlja konkretnu mogućnost obogaćivanja filozofske rasprave o konkretnom govoru, iako se u sadašnjim razmišljanjima zbog proširenih predrasuda teško i problematično prihvaća razumska dimenzija vjere.

Postavljajući se iznad načela uzrok-činak, religiozni govor ne ignorira granicu prema kojoj vodi svako istraživanje, ali je obogaćuje značenjem, dovodeći je do susreta s »istinom« gdje se i racionalna tumačenja zaustavljaju.

Simbolički govor je sveopći, štoviše jedini sveopći govor koji je čovječanstvo stvorilo i za koji imamo svakodnevno iskustvo. Moglo bi ga se shvatiti kao nešto što iza objektivnoga, vidljivoga smisla skriva dublji i nevidljivi smisao. U njemu se unutarinja iskustva, osjećaji i misli izražavaju kao da su osjetna iskustva i događaji izvanjskoga svijeta. Mogu imati više od jednog značenja, pa i značenja koja su međusobno suprotna, u odnosu na razne vrste iskustva koja mogu biti povezana s istom naravnim pojavom.

Subjektivno iskustvo može biti odlučujuće u obilježavanju simboličke vrijednosti nekog događaja. Posebno značenje simbola može se prema tome odrediti posredstvom općeg konteksta u kojemu se pojavljuje i imajući na umu prevladavajuća obilježja osobe. Činjenica da neki predmet

jest ili nije simbol ovisi prije svega o stavu savjesti koja promatra, tj. o činjenici da neki čovjek ima mogućnost i sposobnost promatrati neki objekt ne samo u njegovu konkretnom očitovanju kao takvome (opisni stav) nego i kao izričaj, dakle kao simbol, kao nešto nepoznato ili kao nešto što nije moguće bolje izraziti.

Prema tome, moguće je da jedan te isti objekt za jednog čovjeka predstavlja znak, a za drugoga simbol. Povijest simbolike kaže da svaka stvar može imati simboličko značenje: prirodni predmeti (stijene, biljke, životinje, ljudska bića, brda, doline, sunce, mjesec, vjetar, voda, vatra), umjetne stvari (kuće, lađe, vozila), pa čak i apstraktni oblici (brojevi i geometrijski likovi). Čovjek, sa svojom težnjom prema simbolizirajućoj djelatnosti, nesvjesno preoblikuje u simbole oblike i predmete te ih izražava posredstvom sna, mita, religije i umjetnosti.

Simbol se često definira kao nešto što stoji umjesto nečega drugoga. Ta bi definicija mogla izgledati razočaravajuća. Ona međutim postaje zanimljivija promotrimo li one simbole u kojima se senzorni izričaji kao što su vidjeti, čuti, mirisati i dodirivati nalaze na mjestu unutarnjega iskustva, osjećaja ili misli. Takav simbol je nešto što je izvan nas samih, dok je ono što on simbolizira nešto što je u nama.

Možemo utvrditi razliku između tri vrste simbola koji stoje umjesto nekog unutarnjeg iskustva, osjećaja ili misli. Jedan takav simbol je nešto što se nalazi izvan nas samih. Ono što on označava je nešto što je u nama. Moguće je ustanoviti razliku između tri vrste simbola:

– Konvencionalni simboli su oni simboli koji su i najpoznatiji, budući da se upotrebljavaju u svakodnevnom komunikacijskom životu (npr. govor, zastava, križ itd.).

– Slučajni simboli predstavljaju suprotnost konvencionalnim simbolima. To su

simboli koje možemo nazvati slučajnima, iako ni u jednim ni u drugima ne postoji neka unutarnja korelacija između simbola i onoga što simbol predstavlja. Pretpostavimo da je neka osoba imala neko tužno iskustvo u nekom gradu. Svaki put kad bude čula ime toga grada, lako će tu riječ povezati sa stanjem žalosti, kao što bi je povezala sa stanjem radosti da je tu doživjela neko radosno iskustvo. Očito je da grad sam po sebi nema ništa ni tužnoga ni radosnoga. Riječ je o pojedinačnom iskustvu koje je povezano s tim gradom i zbog kojega on postaje simbol određenoga duševnog stanja. Nasuprot konvencionalnom simbolu, u slučajnom simbolu ne može istovremeno sudjelovati nitko drugi, ukoliko mu se ne izlože događaji koji su povezani s tim simbolom. Zbog toga je uporaba slučajnih simbola ograničena u mitovima, basnama i umjetničkim djelima pisanim simboličnim jezikom. U snovima su naprotiv česti upravo slučajni simboli.

– Univerzalni simboli su oni u kojima postoji unutarnji odnos između simbola i onoga što taj simbol predstavlja. Neki univerzalni simboli ukorijenjeni su u iskustvu svakoga ljudskog bića. Uzmimo npr. simbol vatre: svi ljudi su očarani određenim obilježjima plamena. Prije svega, to je njezina živost. Vatra se neprestano mijenja, neprekidno se miče, pa ipak u njoj ima neke postojanosti; uvijek ostaje ista iako nije ista. Vatra pobuđuje osjećaj moći, energije, ljupkosti i lakoće. Čini se kao da pleše i pretvara se u neiscrpiv izvor energije. Kad se vatra upotrebljava kao simbol, želi se izraziti unutarnje iskustvo obilježeno onim istim sastavnicama koje se primjećuju u osjetnom iskustvu vatre: energija, lakoća, pokret, ljupkost, radost; ponekad jedan ili drugi od tih elemenata prevladava u određenom stanju duha. U određenom je smislu sličan, a u drugom je različit simbol vo-

de (more ili tekuća voda). I tu se susreće spoj promjene i trajanja, neprekidan pokret i postojanost. Jednako se tako doživljava životnost, trajnost i energija. Međutim, dok je vatra nešto pustolovno, brzo i uzbuđujuće, voda je mirna, polagana i smirena. Vatra sadrži sastavnicu iznenađenja, a voda predvidljivosti.

Samo se u dvije vrste simbola izriču unutarnja iskustva kao da je riječ o »osjetnim« simbolima i jedino ti simboli imaju elemente simboličkog govora.

Ne smije nas iznenaditi činjenica da fizički svijet može predstavljati prikladni izričaj nekog unutarnjeg iskustva.

3.2. *Govor »mita«*

Mit je i filozofski i religiozni pojam, jer u imaginativnom fantastičnom obliku naviješta neke moralne, povijesno-društvene i religiozne istine. U raznim kulturalnim izričajima mit postupno poprima značenja kao što su govoriti, reći, pričati, izložiti neki izvorni projekt religiozne povijesti čovječanstva.

I u antičkom grčkom svijetu kao i u svijetu drugih antičkih naroda, mit ponekad poprima egzistencijalno, a ne samo teološko značenje. Drugim riječima, usredotočuje se na božanstvo, jer se odnosi na čovjeka i njegovu sudbinu te pripovijeda o podrijetlu boli i smrti.

Mitovi imaju dva različita obilježja: organizirani su drugačijom logikom od one koja je svojstvena racionalnom govoru jer sadrže duboku istinu koja je u pojedinom čovjeku. Osim toga, mitovi posljedno utječu na ustroj religiozne kulture nekoga društva.

Znanstvena razrada pojedinog mita, kao simboličkog religioznog govora, tumači mit kao organizacijski pojam koji obilježava narativni vid i neki elementi dubokih istina. Te istine, koje su uvijek pri-

sutne u mitu, zasigurno se ne shvaćaju u povijesnom smislu, nego kao življene istine koje predstavljaju izvor posebnoga religioznog i kulturalnog identiteta.

Stoga, kad se tumači neki mit, valja imati na umu da on nije čista maštarija, nego je u svom temelju »priča« koja je istinita po svom sadržaju: izrečen je u pripovijedanju događaja koji su se stvarno zbili, počevši od onoga o početku života i smrti, o ljudskim i biljnim vrstama, o lovu i poljoprivredi, vatri i inicijacijskim obredima. Jednako tako, u to su uključeni i događaji koji su vremenski udaljeni, od kojih potječe i na kojima se temelji sadašnji život i od kojih proizlazi i još uvijek o njima ovisi aktualni ustroj društva.

Nadnaravne ličnosti, glavni mitski likovi, njihovi izvanredni pothvati, njihovi posebni doživljaji predstavljaju onostranost u koju se ne može posumnjati jer pretihodi i uvjet je postojanja sadašnje stvarnosti. Stoga se mit smješta kao istinita povijest jer je »sveta povijest«. Mit je istina koju se ne shvaća u logičkom ili povijesnom, nego u religioznom smislu. Drugim riječima, mit je istina koja je istina zato što je »objavljena«.

Mit pripovijeda o svetoj povijesti i priča o događaju koji se dogodio u prvobitnom vremenu, na početku legendarnog vremena. Mit tako predstavlja most između prošlosti i budućnosti. Riječ je o pripovijedanju nekog događaja koji se zbilo na počecima, čija je svrha biti temeljem sličnog događaja koji treba otkriti u sadašnjosti i koji se očituje kao nešto što je usmjereno prema budućnosti. Mit vječnog povratka koji, posredstvom obreda ponovnog rađanja, predlaže i naglašava ponavljanje stvaranja.

Tom shemom želi se predstaviti proces koji čovjek, s pomoću mita, ostvaruje na razini religioznosti: mitska misao, prisutna u čovjekovoj religioznosti u svakoj kul-

turi, predstavlja se kao strelica koja polazi od samoga čovjeka. Čovjek projicira u onostranost neko božanstvo (mit), te pomoću obreda nastoji steći nad njim moć kako bi ga stavio u svoju službu.

Religiozna misao biblijskog čovjeka može se naprotiv predstaviti kao strelica koja ide u obrnutom smjeru: Bog se obraća čovjeku posredstvom riječi i objave, a čovjek odgovara posredstvom obreda, koji postaje izričaj besplatne i nesebične vjere.

Ponekad se mit zamjenjuje i poistovjećuje s književnim vrstama kao što su legenda, bajka, basna, saga. To međutim nije ispravno tumačenje jer iako mit sadrži sastavnice svake od njih, ipak se s njima ne može poistovjetiti. Dok mit prikazuje sadržaj istine na egzistencijalnom i religioznom planu, to se isto ne može ustvrditi i za spomenute književne vrste, od kojih svaka predstavlja poseban vid.

Tako je legenda pripovijest koja je izdvojena iz priče uz dodatak fantastičnih sastavnica, koje teže idealiziranju događaja ili osobnosti iz nekoga davnog vremena i koje se često može u povijesti odrediti. Bajka je fantastična priča kojoj nije cilj izgrađivati jer su osobe koje su u njoj opisane često likovi s magičnim sposobnostima (vile, demoni, čarobnice...); basna je bajka kojoj je cilj pokazati pobjedu sila dobra nad silama zla; saga je slična legendi i pripovijeda o epskim događajima jednoga naroda u dugom nizu događaja; a tipična je za nordijske kulture.

U tim književnim vrstama mogu se uočiti rascjepkane sastavnice prijašnjih mitova koji su, nakon što su nestali religiozni svjetovi kojih su bili nositelji, preživjeli u narodnim i folklornim tradicijama.

Mitološki govor primjenjuje se i u aktualnom kontekstu.

Ono što je zajedničko njegovoj modernoj uporabi s njegovom izvornom ulogom

jest obilježje egzistencijalne i emotivne uključenosti. U tom slučaju međutim nema nikakve povezanosti s religioznim.

Danas su mitološki obilježena i ljudska iskustva poput mita slobode kao neovisnosti, zatim mita napretka, rase, globalizma, pacifizma.

Mogu se predstaviti kao čimbenici očuvanja društva ili kao utopije koje nastoje postići kvalitativni skok prema sadašnjoj političkoj i kulturalnoj situaciji, ali svakako nisu mitološke vrijednosti ukorijenjene u čovjekovu iskustvu.

3.3. *Govor »obreda«*

Ovaj pojam ukazuje na skup propisa koji uređuju svečanosti nekog posebnog religioznog kulta, makar on bio vezan i uz nereligiozne događaje.

Obredi su uvijek povezani s religioznim i društvenim mitovima koje simboliziraju i održavaju u životu, dok ovi podržavaju, tumače i opravdavaju sâm obred.

Obred zahtijeva neka izvanjska vidljiva ponašanja koja žele uključiti više od jedne osobe. Obilježen je skupom propisa koji reguliraju njegov proceduralni slijed, kojega se sudionici moraju vrlo točno držati. Obilježje mu je ponavljanje i sastoji se od dijelova čiji slijed nije podvrgnut inačicama.

Ne postoji nijedna religija bez obreda jer teologija odnosa slijedi potrebu liturgijsko-kulturalnih ustroja koji nemaju vrijednost koristoljubivosti, nego bitnu vrijednost kao simboli.

Ustrojstveni skup obreda tvori kult.

Uvijek postoji odnos između obreda i mita: religiozni obred je skup simboličkih djelovanja pomoću kojih se čovjek brine za svoje »bogove«, očitujući na taj način prema njima svoju podložnost.

Obredno ponavljanje često upućuje na neki mit: događaj koji mit opisuje ponovno je upotrijebljen u kretanjama i u riječima

koje sudjeluju u stvaranju ustroja mita kao takvog. Mit obredu daje život i sadržaj.

Svaki obred zahtijeva ideološko opravdanje koje izriče njegovo uporište i njegove ciljeve.

Tako npr. u kršćanstvu vjernik ne može shvatiti euharistijski obred ako ga ne promatra u odnosu na smrt i uskrsnuće Isusa Krista: u tom »mitskom« dogadaju nalazi se njegova teološka i egzistencijalna valjanost.

Postoje pozitivni *obredi* (u spomen i kao posredovanje) koji se mogu podijeliti na:

- priručničke, u kojima su ponašanje i uporaba predmeta usmjereni prema uspostavljanju odnosa između svijeta i metasvijeta; dio njih su i obredi vezani uz vrijeme (blagdan, posvećenje godine...),
- žrtvene, koji uključuju prolijevanje krvi, za vrijeme kojih se prolijeva krv životinja ili ljudi te se tako uspostavlja veza s božanstvom pomoću dima koji se uzdiže s mjesta žrtvovanja,
- prijelazne, koji se sastoje od niza kušnji usklađenih i određenih predajom. Pojedincu koji se podvrgava tim kušnjama one omogućuju prijelaz iz jednoga stanja u drugo (npr. brak, obredi inicijacije...).

Postoje i *negativni obredi* koji se temelje poglavito na zabranama, na tabuima, na činima koje valja izvršiti (korizmeni post, skidanje obuće prije ulaska u džamiju...). Među njih valja ubrojiti i tzv. *magijske obrede*, koji žele postići neposredne rezultate i sadrže sastavnice izrazito drugačije od onih kod religioznih obreda, jer se pozivaju na imanentnost i spletkarenje.

Obredi se mogu uočiti i u svakodnevnom životu u raznim oblicima ponašanja koja se ponavljaju, kao što su slavlja rođenja ili smrti važnih osoba, prisjećanje na bitne povijesne događaje (oslobođenje, utemeljenje...); statusni prijelazi (odraslija dob, brućošijada, običaji u poslovanju, lijepo

ponašanje kod stola, masovna moda, stavovi koji ističu pripadnost određenom društvenom sloju...), koji se predstavljaju jednostavno kao vidovi povezani sa svakodnevnim životom, lišeni bilo kakvog religioznog obilježja.

Obredi imaju veliku sposobnost uključivanja mnoštva. To su trenuci ili prigode u kojima zajednica ponovno pronalazi svoje jedinstvo i identitet.

Obred predstavlja jedan od načina pomoću kojih se zajednica štiti od osjećaja napetosti, nesigurnosti i straha od onoga što ugrožava vlastito postojanje.

Pa ipak, kad se obredi očitiju kao rutinski mehanizmi, tj. kad su lišeni sadržaja istinitosti, gube razlog vlastitog postojanja. U najboljem se slučaju, za neke od njih, može reći da ih se religiozno obdržava, istaknuvši tako savjesnost i vjernost tradicionalnom modelu koji prati njihovo izvršavanje. Tradicija naime po svojoj naravi teži određivanju ponašanja i ustanovljivanju liturgija. Prema tome, budući da se očituju kao mehanizmi djelovanja koji su uređeni propisima i utemeljeni na ponavljanju ili kao neki ciklus, naziva ih se obredima, iako je to zapravo pogrešno.

4. UPORABA MODERNIH KATEGORIJA GOVORA

Nakon svega što je dosad rečeno jasno je da se komunikacija ostvaruje pomoću govora. U kulturi je govor podlozan trošenju kojemu je posljedica gubitak značenja. To je danas mnogo izraženije negoli u prošlosti.

Riječi koje izražavaju stvarnost preoblikuju se i brzo troše te na kraju više ne pružaju informacije. U tom slučaju zastarjelost lingvističkog kodeksa više ne nudi ključeve za dekodifikaciju.

Ovdje ne mislimo izravno na govore u didaktičkom smislu (koje također valja obogaćivati, u skladu s izražajnošću i kulturom društvenoga priopćavanja, kao što su govor kretnji, slika, zvuk, riječ, pripovijedanje...). Bilo bi međutim dobro razmisliti o govorima koji antropološki proizlaze iz društvene kulture unutar koje moramo smjestiti i komunikaciju kršćanske poruke.

4.1. *Govor međusobnih odnosa*

Ako je osoba »odnos«, ako objava govori o komunikaciji u Bogu (trojstveno otajstvo), o komunikaciji o Bogu (povijest spasenja), o komunikaciji po Božjem namumu (život Crkve u duhu blaženstava), njezin govor ne može ne biti govor interpersonalne komunikacije.

Stoga može biti didaktički nedjelotvoran ili slabo komunikativan onaj govor koji objavljenu istinu saopćuje u doktrinarnim ili dogmatskim izrazima ili je predstavlja pomoću filozofskog ili teološkog govora.

Govor odnosa izriče se uvijek kao susret, zajedništvo, dijalog, sučeljavanje, prihvaćanje ili odbacivanje, ljubav, vjernost ili nevjernost, mlakost ili velikodušnost, besplatnost... Sve su to tipični biblijski govori odnosa. Religiozna komunikacija tako treba udisati ono ozračje koje odgajaniku pomaže da se osjeća ugodno.

4.2. *Govor slobode*

Ako je istina da današnji čovjek i sa psihološkoga (rast prema vlastitoj samostalnosti i neovisnosti) i sa društveno-kulturalnoga gledišta teži prema mitu slobode i često njeguje njezin apsolutistički kult, ni objavljena se istina ne može izraziti drugačije nego izričajem slobode.

To se događa prije svega stoga što je odgovor vjere koji se traži od čovjeka u temelju slobodan, a zatim stoga što religiozna komunikacija mora poštivati tu snažnu

svijest o slobodi na koju je čovjek izrazito ljubomorani. Ako čovjek ne podnosi da bude pod prisilom, nužno ga je pomoću govora slobode potaknuti na razmišljanje o njenoj najdubljoj vrijednosti.

Religiozna komunikacija mora pokazati govor koji u najvišoj mjeri poštuje slobodu. Za vjernika je čin vjere najviši izraz slobode. Što je više neki odgovor duhovnoga značaja, tim više traži da bude izabran. Bez slobode ne može biti izbora.

I u kršćanskoj zajednici valja udisati ozračje koje će omogućavati dozrijevanje slobode, čiji govor promiče rast autonomije protiv konformizma i infantilizma.

4.3. *Govor kreativnosti*

Ako postoji neki izraz koji prikladno izražava mentalitet modernoga čovjeka, taj je izraz »graditelj samoga sebe«. S psihološkoga gledišta čovjek živi iskustvo samostalnosti u kojemu vidi granice vlastite budućnosti.

Kako bi odgovorila na tu egzistencijalnu dinamiku, religiozna komunikacija ne može upotrebljavati jezik dogme i povijesno određene tradicije, osim ako ju se kasnije ne nadoknadi kao trenutak kulturalnog sučeljavanja i dimenziju osobne vjere.

Kreativnost se osim toga susreće u Božjem otajstvu: stvaranje, utjelovljenje, kršćanska zajednica. Jasno je da se kreativnost ne može svesti na oblike ograničavanja i spontanosti, ali je nužno ne ograničiti je na samo zemaljske zadaće, kako bismo ostali otvoreni i za moguće darove objavljene transcendencije. Samo tako opći religiozni govor postaje pokretač poruke koja može humanizirati svemir i osloboditi čovjeka od svakoga oblika ropstva i otuđenja.

4.4. *Govor solidarnosti i sudjelovanja*

Današnji čovjek putuje planetarnim smjerom i na vlastitu štetu uči da kultural-

ne, ekonomske, tehničke probleme... ne može riješiti pojedinačno. Skupine, sindikati, stranke, nacionalne i međunacionalne organizacije... Današnji svijet snažno osjeća potrebu za solidarnošću.

U anonimnom mnoštvu ne može postojati solidarnost. Čovjek je toga osobno posebno svjestan. Solidarnost je daleko od svega što sputava pojedinčevu osobnost.

Ljudska i kršćanska solidarnost plod su slobodne i odgovorne savjesti. Istinska solidarnost za kršćanina je djelotvorna ljubav koja se izražava pomoću tipičnog govora besplatnosti i požrtvornosti. Solidarnost (= savez između Boga i čovjeka) je pokretač sveukupne povijesti spasenja.

O solidarnosti valja reći isto ono što je rečeno o govoru sudjelovanja: posljedica zajedničkog prebivanja jest biti dio zajednice.

Svaka pouka treba usvojiti taj govor, jer teži prema doživljavanju istinskog iskustva zajednice nastojeći se osigurati odzdoła, u smirenoj svijesti da svaki aktivni član skupine treba dati svoj doprinos.

4.5. *Govor budućnosti i nade*

Moderni čovjek sve se više pojavljuje kao »projekt«. Upravljen je prema budućnosti i odbacuje tradiciju shvaćenu kao umnažanje ili kopiranje prošlosti. Takva stvarnost odmah ističe stav zatvorenosti ili odbacivanja svake ponude koja se čini zastarjelom pa prema tome i slabo poželjnom.

S druge strane, kršćanska istina nije iza vjernika... nego u njemu i pred njim. Biblija ne priča lijepe priče o prošlosti, nego se zalaže u procesu tumačenja i aktualiziranja spasenjske poruke.

Govor religiozne komunikacije stoga ne može ne biti vrlo konkretan i ljudski, snažno ukorijenjen u život i upravljen prema traženju onih vrednota koje se pojavljuju na obzorju, a koje se još uvijek u potpunosti ne posjeduje.

Svako religiozno poučavanje tako postaje prijedlog koji valja preispitati, istraživanje koje osvaja, otkriće koje osnažuje. Riječ je o prijedlogu koji se suočava s istinskim modelima bez fiksizma i bez konformizma: njegova istina postaje traženje vrednota koje odgovaraju autentičnim potrebama i dugotrajnijim željama.

4.6. *Govor iskustva*

Kultura našega vremena vidi čovjeka sve usredotočenijim na konkretne vrednote činjenica i ljudskog iskustva. Koliko se puta čuje kako se kaže: više djela, manje priča. Istinsko ljudsko iskustvo doživljava odnos na raznim razinama, kako se ne bi zatvorilo u vježbama koje imaju malo značenja. Ukazuje na odnos prema drugima kako bi se obogatilo raznolikošću iskustava; ukazuje na odnos prema svemiru kako bi se osjetilo unutar odnosa ovoga svijeta; predlaže odnos prema Bogu kako bi potaknulo oslobođenje unutar često nenadmašivih granica ograničenosti života u okviru uskih povijesnih granica.

Religiozni odgoj ne može ne voditi računa o tom općem iskustvu, budući da je kršćanski život prije svega iskustvo svjedočenja. Svjedočenje je objava iskustva. Govor iskustva je prema tome govor svakodnevice, konkretnoga, ograničenoga, ali ipak govor koji je sposoban ponuditi životu izlaz iznad svakodnevnoga, iznad konkretnoga, iznad ograničenoga.

5. ZAKLJUČAK

Kakav je odnos između tih obilježja religioznoga govora koji je radikalno utjelovljen u okruženju modernih *sredstava masovnog komuniciranja*? Nikome ne može ostati nezapaženo da su ti govori podložni kulturnom potvrđivanju »medijalnog« čovjeka. Religiozni odgoj mora na-

stojati uspostaviti njihov sažetak zato da »bude u istini« i »da se smjesti u kontekst«.

Valja ustvrditi da se objavljena poruka, iako je transcendentna jer je besplatni Božji dar čovjeku, objavljuje jezikom koji je moguće shvatiti. Stoga u religioznoj komunikaciji, ako se govor ne smješta na razinu sukladnosti između onoga tko prenosi (a to je Bog svojim posredovanjima) i onoga tko prima (a to je čovjek, kojemu pomažu sredstva komunikacijskoga govora), poruka religiozne komunikacije se ne pokreće i ne može biti shvaćena. Spasenjska poruka mora se utjeloviti u vremenu. Samo ako se utjelovi u vremenu, ta poruka spašava čovjeka, a govor tako postaje bitno posredovanje.

Bibliografija

- BABIN, P., *Piccola grammatica dei media*, Elle Di Ci, Leumann (To) 1993.
- BETZ, A., *I simboli per comunicare l'esperienza e la fede*, Paoline, Milano 1991.
- BIANCHI, J. – H. BOURGEOIS, *La faccia nascosta dei media. Il gioco della recezione*, Elle Di Ci, Leumann (To) 1995.
- CALVANI, A., *Educazione, comunicazione e nuovi media. Sfide pedagogiche e cyberspazio*, Utet Libreria, Torino 2001.
- EUGENI R., »Come il nuovo scenario interpella l'antropologia«, u: D. VIGANÒ (ur.), *New Media. Uomo, valori, vangelo*, Centro Ambrosiano, Milano 1997, str. 69-76.
- GEORGES, J., *Il linguaggio dei segni. La scrittura e il suo doppio*, Electa 1994.
- GIALDINI, G., »New media e catechesi«, u: D. VIGANÒ (ur.), *New Media. Uomo, valori, vangelo*, Centro Ambrosiano, Milano 1997, str. 77-90.
- GRÜN, A., *I rituali della vita. Vie per trovare sicurezza e gioia*, Queriniana, Brescia 1998.
- GUZZI, M., »Lo spirito della tecnica. La sfida epocale della comunicazione«, u: USG (ur.), *La sfida della comunicazione. Mass media ed evangelizzazione*, Ancora, Milano 1997.
- La prima Bibbia* [...], San Paolo, Cinisello B. (Mi) 1998.
- LASCONI, T. (ur.), *L'arte di comunicare. I linguaggi della catechesi*, Paoline, Roma 1990.
- McKAY, M. i dr., *Messaggi. Tutte le abilità della comunicazione*, Calderini, Bologna 1998.
- MONACA, I. – G. MONACA, *Alla scoperta dei segni religiosi*, Elle Di Ci, Leumann (To) 1994.
- RUTA, G. (ur.), *L'insegnamento della religione cattolica nel mondo dei simboli. Attualità, fondamenti e sviluppi*, Coop. S. Tommaso, Messina 1999.